

ANTROPONIMLAR LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA

Melibayeva Soxibaxon Adxammirza qizi

Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU doktoranti

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8993-553X>

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunslilikning onomastika bo‘limi, ushbu bo‘limda o‘rganiladigan antroponimlarning xalq milliy-ma’naviy hayotidagi o‘rni, shaxsiy ismlar va xalq madaniyati o‘zaro bir-birini to‘ldirishi haqida so‘z boradi. Maqolada antroponimlarning milliy-madaniy jihatdan tadqiq qilishning ahamiyati, antroponimyaning madaniyatshunoslik bilan bog‘liqlik jihatlari, tilshunoslikda antroponimlarning soha mutaxassislari tomonidan tadqiq etib kelinishi kabi masalalar haqida so‘z boradi. Antroponimlar aynan nima sababdan lingvokulturologik tadqiqotlarning obyekti ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: onomastika, lingvokulturologiya, antroponim, tadqiqot, madaniyatshunoslik, obyekt, tahlil, urf-odatlar, kognitiv tilshunoslik

АНТРОПОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается ономастический раздел языкознания, роль антропонимов, изучаемых в данном разделе, в национально-духовной жизни народа, взаимодополняемость личных имен и народной культуры. В статье рассматриваются такие вопросы, как важность изучения антропонимов в национально-культурном аспекте, аспекты связи антропонимии с культурологией, изучение антропонимов в лингвистике специалистами отрасли. Обосновано, почему именно антропонимы являются объектом лингвокультурологических исследований.

Ключевые слова: ономастика, лингвокультурология, антропоним, исследование, культурология, объект, анализ, традиция, когнитивная лингвистика

ANTHROPONYMS AS OBJECTS OF LINGUOCULTURAL RESEARCH

Abstract. This article covers the onomastic section of linguistics, the role of anthroponyms studied in this section in the National-Spiritual Life of the people, the mutual complementarity of personal names and folk culture. The article discusses issues such as the importance of research of anthroponyms nationally-culturally, aspects of anthroponymy in relation to cultural studies, and the fact that anthroponyms in linguistics are researched by

experts in the field. Anthroponyms are based on what exactly is the object of linguocultural research.

Keywords: onomastics, linguoculturology, anthroponymy, research, cultural studies, object, analysis, tradition, cognitive linguistics

Kirish. Tillararo va ijtimoiy-madaniy o‘zaro ta‘sirning turli jihatlarini aniqlashga qaratilgan yangi metodologiyalarni izlash zamonaviy tilshunoslikda muhim rol o‘ynaydi. Ilm-fanning zamonaviy yo‘nalishlarining ilmiy qiziqishi lingvistik foydalanishni belgilaydigan ijtimoiy-kognitiv mexanizmlarni, shuningdek, jamiyatning lingvistik-madaniy manzarasida birlashtirilgan lingvistik jihatlarini chuqur o‘rganish maydonida yotadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maxsus onomastik muammolarni ajratish umumiy lingvistik tilda tegishli ismlarning pozitsiyasi bilan izohlanadi. Shaxsiy ismlar “dunyoning to‘g‘ridan to‘g‘ri insoniy g‘oyalari doirasini aks ettiruvchi eng an‘anaviy majoziy tasvirlar kodlangan tilning maxsus quyi tizimi “ [Rut; 1992: 128].

Antroponimlarni o‘rganadigan onomastika bo‘limida odamlarning o‘z nomlari antroponimika deb ataladi (yunon. antropos-odam va onyma-ism). Tegishli ismlar to‘plami-antroponimlar-antroponimiya (antroponimikon) deb ataladi [LES; 2002: 36]. Antroponimiya har qanday tilda mavjud yoki ishlatiladigan odamlarning barcha ismlarini o‘z ichiga oladi.

Bugungi kunda antroponimlar yuzasidan olib borilayotgan tadqiqotlarning dolzarbligi tilshunoslikning tilshunoslik hodisalarini o‘rganishga antropotsentrik yondashuv bilan tavsiflangan tilshunoslik va sotsiolingvistika, madaniyatshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlarining ehtiyojlari bilan bog‘liq. O‘rganilayotgan birliklarning qiyosiy tahlili shaxsiy ismlar tizimlarining shakllanishi va ishlashining umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini aniqlashga va turli jamiyatlarda nom berish masalasida qadriyatlar kontseptsiyasini aniqlashga imkon beradi. O‘rganilayotgan antroponimikonlarning xususiyatlari taqqoslanadigan lingvokulturalarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini namoyish etadi. Xususan, o‘zbek xalqi antroponimik tizimning birliklarini o‘rganish dunyoning tarixi, xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va til manzaralari haqidagi bilimlarni boyitib, ularning nafaqat lingvistik, balki milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Tilning o‘z nomlarini o‘rganish xususiyatlari va ularning umumiy nomlardan farqlari shunchalik muhimki, onomastik tadqiqotlar boshqa fanlar singari terminologik apparati bilan ishlaydigan maxsus lingvistik bo‘limga - onomastikaga aylandi. Onomastika tilning o‘z nomlari tarixi, rivojlanishi va faoliyatining asosiy qonuniyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. U tadqiqot mavzusining o‘ta murakkabligi bilan ajralib turadi, tarixiy, geografik, sotsiologik, madaniy, psixolingvistik va tadqiqotning boshqa tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan fanlar chorrahasida paydo bo‘lgan.

“Onomastika” tushunchasini talqin qilish masalasi uzoq vaqt davomida olimlar o‘rtasida munozaralarga sabab bo‘ldi. Ba‘zilar buni faqat antroponimlarni o‘rganadigan fan deb

ta’kidlashdi. Boshqalar antroponimlarning umumiyligi haqida gapirishadi. Uchinchi toifa kishilar esa, onomastika mavzusi barcha tegishli nomlarning yig‘indisi ekanligini aytishdi.

Rus onomastik terminologiyasi lug‘atida N. V. Podolskiy onomastikasi (yunon. *oxchnkyutpl*] nom berish san’ati) “har qanday maxsus nomlarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi sifatida” belgilanadi [Podolskaya; 1988: 257].

A. V. Superanskaya “onomastika” tushunchasini “o‘z nomlarini, ularning kelib chiqishi va o‘zgarishi tarixini manba tilida uzoq muddat foydalanish natijasida yoki boshqa tillardan qarz olish bilan bog‘liq holda o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi” deb izohlaydi [Superanskaya; 2009: 261].

Onomastikon - bu ma’lum bir tarixiy davrda alohida etnik guruh, jamiyatning o‘z nomlari repertuari. Onomastik makonni “ma’lum bir davrda ushbu odamlar tomonidan ishlatiladigan barcha toifalarning o‘ziga xos nomlari majmuasi” deb tushunish kerak [Podolskaya; 1998: 104].

Antroponimika - antroponimlarni o‘rganadigan onomastika bo‘limi-odamlarning shaxsiy nomlari: shaxsiy ismlar, patronimlar (otaga ko‘ra ismlar yoki boshqa ismlar), familiyalar, umumiy ismlar, taxalluslar (individual va guruh), kriptonimlar (yashirin ismlar). Shuningdek, adabiy asarlarning antroponimlari, folklor, afsona va ertaklardagi qahramonlarning ismlari o‘rganiladi.

Zamonaviy tilshunoslik fanida tez rivojlanayotgan va yetakchi yo‘nalishlardan biri bu til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish asosiy maqsadi bo‘lgan lingvokulturologiya. Zamonaviy tilshunoslik fani til birliklarining individual xususiyatlarini tavsiflash bilan kifoyalanmaydi, balki odamlarning madaniyati, milliy mentaliteti bilan bog‘liq holda til tizimini har tomonlama o‘rganishga tobora ko‘proq e’tibor qaratmoqda. XX asr oxiridagi lingvistika sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, til nafaqat madaniyat bilan bog‘liq: u undan o‘sadi va uni ifodalaydi. Til bir vaqtning o‘zida milliy nomoddiy madaniyatni yaratish, rivojlantirish, saqlash vositasi va uning bir qismidir, chunki til yordamida ma’naviy madaniyatning haqiqiy, obyektiv mavjud asarlari yaratiladi.

Milliy madaniyat-bu ma’lum bir mamlakatda, davlatda insoniyat jamiyatining ma’naviy hayotini tavsiflovchi ramzlar, e’tiqodlar, an’analar, qadriyatlar, me’yorlar va xulq-atvor namunalari to‘plami. Madaniyatning asosiy milliy o‘ziga xos tarkibiy qismlariga urf-odatlar, an’analar, marosimlar, kundalik madaniyat, kundalik xatti-harakatlar, atrofdagi dunyoni o‘ziga xos idrok etishni aks ettiruvchi dunyoning milliy suratlari, fikrlashning milliy xususiyatlari va boshqalar kiradi.

Madaniyat tadqiqotchilari “madaniyat” tushunchasini turli yo‘llar bilan izohlaydilar, ammo ko‘plab tadqiqotlarda markaziy rol insonga, shaxsga - dunyoning milliy manzarasini tashuvchiga beriladi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning “tili” funksiyasini bajarishga qodir, bu tilning o‘z so‘zlashuvchilarining madaniy va milliy mentalitetini aks ettirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Lingvokulturologiya uchun afsonalar, urf-odatlar, marosimlar, an’analar, ramzlar, ism-sharif va boshqalarda ifodalangan milliy-ma’naviy qadriyatlar katta qiziqish uyg‘otadi. Ona tilida so‘zlashuvchilar dunyo haqidagi tasavvurlarini til tushunchalarida

mustahkamlangan, afsonalarda, rivoyatlarda, folklor materiallarida, o‘z nomlarida qayd etilgan til ajdodlarining tajribasi doirasida shakllantiradilar.

Lingvistika fanida lingvokulturologiyaning asosiy konsepsiyalari V. Gumboldt, A. A. Potebni, E. Sepir, B. L. Uorf va boshqalarning asarlari bilan asos solingan. Rus tilshunosligida xalqning madaniy o‘tmishini o‘rganish jarayonida tilning o‘rni K. S. Aksakov va birozdan keyin N. P. Nekrasov, F. F. Fortunatov, A. A. Shaxmatov, N. I. Kareev, V. N. Telia, Yu. S. Stepanov, A. D. Arutyunova, V. V. Vorobyova, V. Shakleina, N. I. Tolstoy, V. A. Maslova, R. R. Zamaletdinova, R. X. Xayrullina va boshqalar tadqiqotlarida ko‘rsatib berilgan.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslik va madaniy muammolar doirasida ma’lum bir tilning antroponimik tizimini o‘rganish alohida o‘rin tutadi. Agar alohida xalq, jamiyat yoki mintaqaning antroponimikonini o‘rganish ilgari tarkibiy tilshunoslik doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, unda asosiy e’tibor antroponimik lug‘atning lingvistik tavsifiga qaratilgan bo‘lsa, so‘nggi yillarda o‘z nomlari va madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar muammolariga qiziqish ortdi. Bu zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi bilan bog‘liq bo‘lib, uning tashuvchisini bilish uchun til birliklarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ma’lumki, antroponimlar eng ko‘p madaniy belgilar bo‘lib, bu ularning fanlararo tabiati bilan bog‘liq.

Har qanday tilning antroponimik tizimini bilish, odamlarning o‘z-o‘zini anglashini ochib berish, ma’lum bir millat yoki mintaqaga tegishli odamlarning psixologiyasi va fe‘l-atvorini tushunish uchun asosiy materialdir. Antroponim murakkab xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, bu davrning madaniy va ijtimoiy kontekstiga bog‘liq bo‘lib, bu ayniqsa, jamiyat rivojlanishining burilish davrlarida seziladi, bu leksik birlikni faqat lingvistik pozitsiyadan o‘rganish mumkin emas, shuning uchun antroponimlar kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Ism, birinchi navbatda, turli xil, shu jumladan ekstralingvistik omillar ta’siri ostida shakllanadigan xalqning madaniy ma’lumotlarini saqlovchi hisoblanadi.

Bundan tashqari, u dunyoni idrok etish bilan bog‘liq va ma’lum bir tarzda uning idrokini aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy taraqqiyot jarayonida shaxsiy nomlari tizimi tarixiy-madaniy, ijtimoiy omillar ta’siri ostida frontal o‘zgarishlarga duch kelmagan, ammo nom berishning qadimiy an’analarini saqlab qolgan turkiyzabon xalqlarning antroponimikonlarini o‘rganish alohida qiziqish uyg‘otadi.

Turk antroponimlarini katta planda o‘rgangan olimlar: G. F. Miller, V. V. Radlov, V. V. Bartold, N. A. Aristov, V. K. Magnitskiy, N. I. Zolotnitskiy, Sh. Marjani, N. I. Berezin, K. Nasiri, N. I. Ashmarin, V. A. Gordlevskiy, A. N. Samoylovich, S. E. Malova, N. K. Dmitriev, V. A. Nikonov, G. R. Aliyev, N. A. Baskakov, G. F. Blagov, V. U. Mahpirov, E. L. Begmatov, T. M. Garipov, A. G. Gafurov, A. V. Superanskaya, G. F. Sattarov, T. J. Januzakov, J. Japarov, S. K. Kenesbaev, T. K. Kusimova, O. T. Molchanova, Z. G. Uraksina, G. E. Kornilov, N. I. Yegorov, A. G. Shayxulov, I. A. Andreeva, G. V. Toshakov, Z. R. Janenov, G. I. Kuldeeva, K. A. Nietbaev va boshqalar.

A. G. G‘afurovning “Лев и Кипарис” asarida muallif O‘rta Osiyo xalqlari (asosan tojiklar va o‘zbeklar) nomlarining kelib chiqishi va ahamiyatini ko‘rib chiqadi. Ushbu asarda

Eron va turkiy xalqlarning uch mingdan ortiq antroponimlari ro‘yxati keltirilgan va umuman onomastika uchun katta ahamiyatga ega.

O‘tgan asrning 60-yillarigacha o‘zbek ismlari yuzasidan targ‘ibot xarakteridagi ba‘zi ilmiy hamda ilmiy-ommabop maqolalar yozilgan bo‘lsa-da, o‘zbek ismlari boy faktik material sifatida keng ko‘lamda to‘planmagan va ilmiy tadqiq obyektini etib belgilanmagan edi. Shu sababli E.Begmatovning 1965-yili himoya qilingan “O‘zbek tili antroponimikasi” ishini bu sohada bajarilgan ilk tadqiqot deb baholash mumkin.

E.Begmatovning keyingi tadqiqotlarida ism va familiyalar imlosi, ismlarning lug‘aviy asoslarini belgilash [Begmatov E; 1965: 83-99], o‘zbek ismlarini o‘zga tillarda yozish masalalari keng o‘rin oldi [Begmatov E; 1972:384; Begmatov E; 1991:200]. Mana shu kabi sinchkov izlanishlar keyinchalik “O‘zbek ismlari ma‘nosi” nomli fundamental tadqiqotni yaratishga zamin hozirladi. E.Begmatov o‘zbek antroponimikasi rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilgan ko‘p sonli ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar muallifidir.

O‘zbek antroponimikasi sohasida E.Begmatov boshlagan ish uning shogirdlari va hammaslamlari tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirilmoqda. Jumladan, G‘.Sattorov, R.Xudoyberganov, R.Nuriddinova olib borgan tadqiqotlar buning dalilidir.

Zamonaviy tilshunos-onomatologlar onomastik, xususan antroponimik, lug‘at va xalq madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar masalalariga tobora ko‘proq jalb qilinmoqda. Shu munosabat bilan XX asr oxirida dunyo tilshunosligida antroponimlarning madaniyat kontekstida o‘rganilgan ko‘plab ishlar paydo bo‘ldi.

A. V.Superanskayaning ta‘kidlashicha,... shaxsiy ism lingvistik va ekstralingvistikani birlashtiradi, shuning uchun uning ma‘nosi murakkab kompleks bo‘lib, unda lingvistik ma‘lumotlar nomlangan obyekt haqidagi ma‘lumotlar bilan bog‘liq” [Superanskaya; 2007: 7].

Muayyan lingvistik belgi mavjud bo‘lgan ijtimoiy kontekstlarni e‘tiborsiz qoldirish undagi ma‘lumotlarning muhim qismini yo‘qotishiga olib keladi. Ko‘pgina tilshunoslar to‘g‘ri ta‘kidlaganidek [Shutova; 1993, Shvartskopf; 1976, Shchetin; 1978, Sheremet; 1984], antroponim semantikasida ijtimoiy komponent mavjudligi aniq. Shubhasiz, antroponimlar insonni atrof-muhit va jamiyat bilan bog‘laydigan muhim aloqani anglatadi. Shaxsiy ismlar butun jamiyat uchun bir xil va uning har bir a‘zosi uchun noyob bo‘lgan milliy-madaniy makonni shakllantiradi [Rylov; 2006: 5]. O‘z nomlarining ishlashi ularning muayyan funksiyalarni bajarishi bilan bog‘liq.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, xalqning madaniy tarixiy xususiyatlarini aks ettira oladigan til birliklari orasida antroponimik lug‘at alohida o‘rin tutadi, bu murakkab tizim bo‘lib, nafaqat lingvistik omillar ta‘sir ostida shakllanadi: uning shakllanishiga madaniy shaxs tomonidan shaxsiy ismni tanlashda belgilovchi milliy-madaniy va ijtimoiy omillar ta‘sir qiladi.

Bizning fikrimizcha, antroponimlar etnosning madaniyati, tarixi va ijtimoiy hayotining belgisidir. Bolaning ismi psixologik, ijtimoiy va boshqa munosabatlarni aks ettiruvchi lingvistik ijodiy faoliyatdir. Ismlar xalqlarning tarixi, urf-odatlar, e‘tiqodlari, qadriyatlari va intilishlari

bilan bog‘liq. Har bir xalqning o‘ziga xos nomlash tizimi mavjud bo‘lib, u yillar davomida rivojlanib kelgan. Turli xalqlar orasida nomlash an‘analari va motivatsiyasi nafaqat ismga xos ma‘no bilan, balki uning tashuvchisining fe‘l-atvori va taqdiriga ta‘sir qilishi uchun ham bog‘liqdir. Shu sababli, bugungi kun tilshunosligida antroponimlar lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti sifatida chuqur tahlilga tortilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Begmatov E.A. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1996.
2. Begmatov E. Ism chiroyi. – Toshkent: Fan, 1994.
3. Галиуллина Г.Р. Татарская антропонимия в лингвкультурологическом аспекте. Казан, 2009.
4. Лингвистический энциклопедический словарь/Гл.ред. В.Н.Ярцева. - 2-е изд., дополненное -М.: Большая российская энциклопедия, 2002 - 709 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб, пособие для студ. высш, учеб, заведений / В.А. Маслова. - М.: Издат. центр «Академия», 2001. - 208с.
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А.В. Суперанская; АН СССР, Ин-т языкознания / Н.В. Подольская. - 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Наука, 1988 . — 192с.
7. Рут, М.Э. Антропонимы: размышления о семантике / М.Э. Рут // Известия Уральского гос. Ун-та. - 2001. - Серия: Гуманирные науки. - № 20. - Вып. 4. - С. 59-64
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. -М.: Наука, 1973. - 365с.